

Проблеми української медієвістики

О. П. Моця (Київ)

Київська Русь: результати та перспективи досліджень

Історія першої східнослов'янської держави продовжує залишатись актуальною темою досліджень протягом багатьох десятиліть. Але якщо в минулому основний акцент робився на доведенні того, що суспільство Східної Європи і в середні віки нічим не відрізнялося від суспільства Європи Західної, то сьогодні ця тема дедалі частіше використовується при ствердженні виключного права того чи іншого сучасного східнослов'янського народу на тисячолітню спадщину.

Нагадаємо, що «Київська Русь», або «Давня Русь», чи «Русь—Україна» — це кабінетні терміни. А сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». Вищевказана назва з'явилася на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М. М. Карамзіним, С. М. Соловйовим, В. Й. Ключевським та іншими дослідниками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого в Москві князівського роду. Водночас із обґрунтуванням вказаної теорії виникли й терміни «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» — за назвами центрів концентрації владних функцій. Цієї концепції дотримується більшість сучасних російських (та й не тільки російських) істориків.

Говорячи про київський період історії східнослов'янської середньовічної цивілізації, відзначимо, що територія Середнього Подніпров'я дійсно була центром Русі. Це зафіксував ще крязь Олег, котрий у 882 р., знищивши стару династію Києвичів, об'єднав північні та південні території, а Київ назвав «матір'ю міст руських»¹.

Окрім цього літописного повідомлення, численні згадки в різних списках локалізують Русь на півдні східнослов'янської держави. Це стосується не лише південних літописних зводів, а й новгородських, де Приладоща та й загалом Новгородщина завжди зветься «всья Новгородская область». Така ж стабільність у термінології простежується щодо назви «Русь» в її середньодніпровському географічному визначенні: сюди з Новгорода Великого ходили єпископи, князі та посадники для вирішення різних питань і проблем (завоювання влади, координації дій і т. п.). Про це свідчать повідомлення про події, що, зокрема, відбувалися в 1132 р. — «Въ се же лѣто ходи Вѣволодъ въ Русь Переяславлю» (із Новгорода Великого. — *Авт.*); у 1136 р. — «Въ то же лѣто, на зиму, иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ съ лучшими мужи и заста кыяны съ черниговьци стояче противу себе, и множество вои...»; у 1142 р. — «Епископъ и купьце и слы новгородскыя не пуцаху из Руси» (тобто, з Києва. — *Авт.*); у 1149 р. — «Иде архиепископ новгородскыи Нифонтъ въ Русь»² та інші.

Ядром держави визначає Київщину і візантійський імператор Константин Багрянородний, котрий у X ст. вказував на північні райони східнослов'янської ойкумени як на «зовнішню Русь», звідки кораблі йдуть до центру, тобто на південь, у Середнє Подніпров'я: «... Із зовнішньої Росії в Константинополь моносіли з'являються одні з Немогарда (Новгорода. — *Авт.*), в котрому сидів Сфендослав (Святослав. — *Авт.*), син Інгора (Ігоря. — *Авт.*), архонта Росії...»³.

До речі, більш пізні назви «Мала» та «Велика» Росія безпосередньо відносяться до вищезгаданої ситуації територіального визначення регіонів східнослов'янського світу. Адже терміни «Maior» та «Minor» в середньовічних джерелах використовувались не для означення розмірів і площ (велика чи мала), а для розмежування політико-адміністративних частин тієї чи іншої країни. «Мала» частина — то метрополія, а «велика» — територія розселення певного народу⁴. З часом семантика змінилась, і ці терміни почали використовуватись у протилежному значенні.

Слід відзначити, що інформації щодо виникнення назви «Русь» явно недостатньо, однак більшість лінгвістів схильється до північного її походження⁵.

Але походження назви і процес формування центральної частини країни із столичним містом — це різні речі. Так, С. В. Юшков пише: «Надзвичайно характерне ставлення Святослава (великого князя київського. — *Авт.*) до окремих земель, які входили до складу його держави: коли новгородці прийшли просити собі князя, то Святослав з презирством спитав: «А бы пошел кто к вам?». Як відомо, пізніші князі дорожили цим великим центром і всіляко старались закріпити його за собою»⁶.

Це спостереження вченого ХХ ст. можна підтвердити й текстами перших русько-візантійських договорів, в яких київська державна верхівка виявила своє ставлення до певних градів та прилеглих до них земель, що мали в той час найважливіше значення для неї. Так, у договорі 907 р. князь Олег вимагав данини: «...първое на Кієвъ, также и на Черниговъ, и на Переяславъ, и на Полѣтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая городы. По тѣм бо городомъ сѣдяху князя подъ Олегом суще». А в договорі 945 р. вже князь Ігор вимагає матеріального утримання в столиці Візантійської імперії Константинополі своїх послів та купців, котрі приходять: «...първое от града Києва, и пакы ис Чернигова, и ис Переяславля, и прочии городы»⁷.

Як бачимо, ні Новгород Великий, ні Псков, ні Ізборськ, ні Ладога, ні Білоозеро у вищевказаних документах не називаються. Вони, мабуть, належали в той час до «прочих градов», тобто менш важливих, з точки зору київських зверхників Х ст., населених пунктів.

Пояснення вищенаведеним історичним фактам про значення різних східноєвропейських регіонів у формуванні першої східнослов'янської держави дав учений, котрого аж ніяк не можна звинуватити в «українському буржуазному націоналізмі»:

«Багатий матеріал різноманітних джерел переконує нас у тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, у багатій та родючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут за тисячі років до Київської Русі було відоме землеробство. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно більш швидким, ніж на далекій лісовій та болотистій півночі з її пісними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склались «царства» землеробів — борисфенітів, в яких слід вбачати праслов'ян; у «траянові віки» (II—IV століття нашої ери) тут відродилось експортне землеробство, що привело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала і розвивалась набагато повільніше. Навіть у XII ст., коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, у жителів півдня лісові сусіди все ще викликали іронічні зауваження щодо «зверинського» способу життя.

При аналізі незрозумілих і часом суперечливих історичних джерел історик зобов'язаний виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, що в нашому випадку проявляється чітко й конкретно. Ми повинні з великою підозрою й недовірою поставитись до тих джерел, котрі будуть підносити нам Північ як місце зародження руської державності, і з'ясувати причини такої явної тенденційності»⁸.

Що ж до політичного устрою та соціально-економічних відносин, то весь давньоруський період розвитку східних слов'ян можна розділити на

два етапи: ранньофеодальної монархії (IX—XII ст.) і феодальної роздробленості (XII—XIII ст.). На першому з них основні імпульси управління здійснювались із столиці держави — Києва, а на другому — ефективно розвивались і центри удільних князівств, що було типовим і для інших європейських країн. На різних східнослов'янських територіях в різний час переважали монархічні або республіканські феодальні тенденції, набирали переважної ваги відцентрові чи доцентрові сили, зміцнювали своє становище або ж підпадали окремі князівські родини. Лише Київська земля так і не виділилась у спадкоємну вотчину якоїсь гілки роду Рюриковичів, не склалась в окреме незалежне князівство. Аж до трагічних подій в 40-х роках XIII ст., тобто, до часів монголо-татарської навали, вона вважалась власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадковістю всього давньоруського князівського роду⁹. Тож весь період існування першої держави східних слов'ян, мабуть, слід іменувати києворуським, а володимирський та московський відносити вже до більш пізніших часів — до історії етнічних великоросів (росіян). На південноруських, пізніше українських, землях подальша історична періодизація повинна розглядатися за своїми специфічними параметрами.

Конкретна суть давньоруського феодалізму полягала в державній приналежності земельних володінь, що роздавалися великим князем чи володарем окремої літописної землі, але не просто як приватним володарем, а як носієм державних символів. Права володаря, як великого князя київського, так і князів інших удільних земель, залежали від володіння відповідним столом. Такий «державний» феодалізм характеризувався вирастанням землеволодіння безпосередньо з відносин панування. Походження визначало й інші суттєві моменти феодальних відносин, а саме: домінування «волості» як форми землеволодіння, близької до беніфіціальної, й підпорядковане значення «вотчини», близької за своєю суттю до західноєвропейського аллоду; а також панування централізовано-рентної системи експлуатації «волості» князями при наявності й «вотчинної» — в доменіальних володіннях. На відміну від відчужуваної власності, характерної для феодальної Західної Європи, в Європі Східній на першому місці була власність умовна, тимчасова, невідчужувана. Головним у давньоруських поглядах на суть державної влади була переконаність у тому, що суб'єктом влади з тісно пов'язаною з нею земельною власністю був не один якийсь зверхник, починаючи з великого князя київського, а весь князівський рід Рюриковичів, відносно якого окремий його представник виступав у ролі тимчасового володаря певних територій¹⁰. Проте це аж ніяк не говорить про відсталість соціально-економічного розвитку населення східноєвропейського регіону. Існує достатньо обґрунтована думка, що західноєвропейська модель феодалізму була лише політичним варіантом в історії (можливо, навіть унікальним), а не власне етапом. Та й конкретні факти свідчать, що до XIII ст. східна модель розвитку суспільства випереджала за якісними показниками західноєвропейський світ в економічному плані, а міста Візантії та Русі досить відрізнялися від Парижа й Лондона, але мали чимало спільного з урбаністичними центрами Сходу¹¹. Це пояснюється навіть географічним положенням середньовічних суспільств чорноморсько-середземноморського басейну, центром якого в ті часи була Візантійська імперія. Отже, спільні риси з давньоруським феодалізмом можна шукати не тільки на Балканах, а й далі на південь, зокрема в середньовічному Єгипті¹². Звичайно, це було не просто відображення процесів у контактній зоні між цивілізаціями Заходу і Сходу по умовній лінії «трьох К» (Київ — Константинополь — Каїр), а конкретні прояви загальноісторичних закономірностей. На відміну від тих же Єгипту чи Візантії, для яких властивими були відособленість правлячих прошарків суспільства (для першого) чи часта зміна династій (для другого), на Русі з самого початку правили лише Рюриковичі, представники яких були досить швидко асимільовані слов'янами — автохтонами. Можна згадати з цього приводу хоча б імена перших князів: Олег та Ігор —

в основі скандинавські (Олаф та Інгвар), а в третьому поколінні вже Святослав — чисто слов'янське ім'я.

В той же час на відміну від західноєвропейських феодалів усіх рангів, котрі в переважній більшості, отримавши свої володіння, залишалися в них назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (процес проходив з покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії, перебували в постійному русі, не шкодуючи сил і енергії для переміщення й зайняття більш політично й економічно вигідного столу. При цьому правителі окремих земель-князівств, прагнучи нових володінь, намагалися залишити за собою й старі надбання. Для західноєвропейських феодальних володінь та їх господарів, котрі перебували, так би мовити, у статичному стані, була абсолютно нетиповою ситуація, зафіксована в Іпатському літописі під 1135 р.: «Юрьі испроси су брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль, и Ростовъ и прочюю волость свою, но не всю». Разом з князем на нові місця проживання перебиралось і його численне оточення, що в свою чергу сприяло постійним контактам між населенням (а точніше між певними групами населення) різних територій.

Специфіка давньоруського феодалізму спричинила й наявність відмінностей у формуванні поселенських структур Київської Русі. Як відзначав П. П. Толочко, становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою, адже процеси були багатогранні й різноманітні. Умовно можна виділити три основних шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний та феодальний, чи державний. «Перший шлях виявився фактично тупиковим, оскільки зумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами... Общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи утворення міст були природною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, первісними функціями котрих були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподілення додаткового продукту), а також культова. Для землеробської округи давньоруське місто — це природне осереддя, воно було народжене цією округою і без неї не мислилось»¹⁴.

На думку П. П. Толочка, тісні адміністративно-політичні й господарські зв'язки східнослов'янських міст із сільськогосподарською округою зумовили деяку специфіку їх соціально-економічного життя. Ремесло і торгівля, що в цілому були досить розвиненими, не становили основу їх розвитку, адже додатковий продукт цих галузей був порівняно невеликим у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Міста в першу чергу росли за рахунок додаткового продукту, що утворювався в сільськогосподарському секторі економіки країни, на котрий вони мали права внаслідок значної концентрації в них соціальних прошарків, які володіли землею.

Іноді давньоруське місто називають колективним замком, де проживали наймогутніші феодалі якогось мікрорегіону чи більш обширних територій (у столиці та в її околицях мали свої резиденції представники різних гілок правлячого князівського роду). До речі, саме питання про те, що являв собою ординарний східноєвропейський феодальний замок, ще до кінця не вирішено через відсутність повноцінної джерелознавчої бази, передусім археологічної.

Дещо кращою є ситуація щодо розуміння специфіки сільських середньовічних поселень, де проживала основна маса населення феодальної доби. Як відзначав Ф. Бродель, навіть у XV—XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей існувало за рахунок обробітку землі¹⁵.

Село згадується вже в перших договорах Русі з греками та у вступній частині «Повісті минулих літ» при описі життя східних слов'ян. Але ці повідомлення досить фрагментарні. Основну нову й різноманітну інформацію дають археологічні матеріали, котрі дозволяють стверджува-

ти, що формування давньоруської сільської поселенської структури простежується в IX—X ст. Часто нові селища виникали на місці більш ранніх.

У найбільш досліджених районах вдалося виділити три етапи цього процесу: IX—X ст. — скупчення від 2 до 10 поселень площею 0,5—10 га; X—XI ст. — у гніздах поселень простежується збільшення їх кількості; XI—XII ст. — збільшення числа поселень поступово «розмиває» гнізда, а сама площа кожного з них зменшується. Вже в X—XI ст. починається формування дворів на селі, в XII ст. воно набуває поширення на всій території південноруських земель, що вказує на економічне зміцнення малої (парної) сім'ї, хоч у деяких випадках велика сім'я (теж з об'єктивних причин) продовжувала існувати.

Зараз уже можна говорити про паритетні відносини між містом і селом у давньоруський час, про певну спеціалізацію та господарські можливості поселень залежно від екологічної специфіки в зонах їх розташування, про високий рівень розвитку сільського ремесла, котре багато в чому не поступалося міському, про особливості ідеологічних уявлень у світогляді широких народних мас¹⁶.

Повертаючись до вже згаданої російської історичної концепції перенесення центру країни з Дніпра на Волгу (Київська — Володимирська Русь), відзначимо, що в ній досить важливого значення надавалося подіям 1169 р., коли силами князя Андрія Боголюбського давня столиця держави була розграбована. Але сам володимиро-суздальський князь залишався дома. Цю справу він доручив своєму сину Мстиславу. Тоді в поході на Київ «...брали участь не тільки і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції щодо давньої столиці Русі проводили й інші князі, зокрема Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, котрі займали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед давньоруських князів, представників однієї країни і єдиної давньоруської народності»¹⁷.

Перед тим як перейти до розкриття досить спірного питання про існування давньоруської народності (особливо на етапі феодальної роздробленості), зупинимося на деяких теоретичних розробках, що безпосередньо стосуються цієї теми. Вивчення людських угруповань в останні десятиліття базуються на теорії еволюції етнічних процесів різного рівня. Сформульовано такі поняття, як «етнікос», тобто етнос у вузькому значенні цього терміну. Під цим поняттям розуміється історично сформована на конкретній території стійка спільність людей, котра мала загальні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується в самоназві (етнонімі). Крім того, відзначається, що серед компактних етнічних утворень особливе місце займали ті, котрі були пов'язані з так званими соціальними організаціями, під якими розуміються окремі територіально-політичні спільноти. Вони становили самостійні макроєдиниці суспільного розвитку. Утворення, що виникають при цьому (так звані «етносоціальні організми»), створюють добрі умови для стійкості етносу і його відродження.

Вищенаведені поняття тісно пов'язані з поняттям народності, котра в докапіталістичних формаціях існувала в рамках соціальних організмів. Процес формування нових спільностей був складним і суперечливим внаслідок ієрархічності політичної структури та гострого протистояння між носіями доцентрових і відцентрових тенденцій.

Факторами, що впливали на появу нових етнічних об'єднань, були посилення міжплемінних контактів у зв'язку зі збільшенням народонаселення, наявність ранньокласових держав, міграції. Важливим є спостереження, що етнічна самосвідомість, котра культивувалася головним чином серед представників пануючих прошарків суспільства, не залишалась незмінною в часі. Так, уявлення про спільність походження, що було одним з головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на певних етапах розвитку народності, відступає на другий план порівняно з таким

компонентом, як уявлення про спільність культури¹⁸. Останнє дуже важливо саме в контексті питання, що розглядається. Адже в наукових розробках останніх десятиліть дедалі чіткіше говориться про необхідність вивчення двох культур у соціально стратифікованому суспільстві. Початок цього процесу відносять до періоду розкладу первісного ладу, зокрема до так званого етапу «вождівства» («чіфдом» — за термінологією Е. Сервіса), коли вже існувала майнова нерівність, але ще був відсутній легалізований апарат насильства, підпорядкований соціальній верхівці. З виділенням з єдиного егалітарного суспільства, з одного боку, багатих («великих», «кращих», «сильних») людей чи мужів, а з іншого, — бідних общинників, котрі іноді не мали можливості навіть прогнати себе та своїх рідних і тому потрапляли в залежність від нових багатіїв, почалося й становлення двох полярних субкультур в єдиній культурі етносу.

Далі ці процеси еволюціонували. Протягом висхідної, тобто прогресивної, стадії розвитку того чи іншого класового суспільства (зокрема, феодального) перша з названих культур, тобто культура соціальної верхівки, була передовою, більш інтегруючою. Починаючи з перших століть існування Русі ці дві субкультури сформувались у чітко виражені явища, які дістали в науці назви «дружинної» та «народної» культур. Для інших етнічних угруповань ряд дослідників використовують терміни «офіційної», «елітарної», «міської», «сільської», культури, хоч у цілому це суті справи не міняє¹⁹.

Повертаючись до давньоруської проблематики, а конкретніше, до питання про існування народності, спільної для всіх слов'ян Східної Європи, нагадаємо ще раз про досить інтенсивне пересування окремих князівських родин та їх оточення зі столу на стіл, між якими могли бути сотні й тисячі кілометрів відстані. В суперництві за кращі міста і території до окремих коаліцій могли вступати князі зі своїми військовими дружинами з різних регіонів, а географічне положення їх земель не мало жодного значення при досягненні поставлених цілей. Це було особливо характерним для доби феодальної роздробленості.

Інтенсивні мікроміграційні процеси, переважно у верхніх прошарках суспільства, відбувалися й раніше, в часи ранньофеодальної монархії, що було пов'язане із становленням та зміцненням верховної влади держави на племенні території й проникненням туди представників великокнязівського управлінського апарату. Зафіксоване також переселення Володимиром Святославичем «кращих мужів» з північних районів на південь для оборони кордонів країни від кочовиків на рубежі I—II тис. н.е. Та й відкритість дверей у великокнязівських військових контингентах для воїнів-професіоналів з різних етнічних угруповань сприяла відмиранню старого вузькоплеменного відособлення. Звичайно, такі контакти серед мас простого люду, розселених на значних просторах, становили мізерну частку у взаємовідносинах між жителями різних територій.

Слід також згадати, що у феодальному суспільстві світосприймання було релігійним. Тому на вищому рівні етнічної ієрархії в основу етнічної самосвідомості закладався конфесійний критерій, що виявив себе досить стійким протягом значного відрізка часу. В конкретній східноєвропейській ситуації, внаслідок розвитку тогочасного суспільства за законами феодальної формації і, зокрема, у зв'язку з появою соціальної ієрархічної «драбини», що формувалася за принципом «сюзерен — васал» (нагорі завжди була одна певна особа), виникла необхідність у монотеїзмі. Ним стало візантійське православ'я, котре поширювалося на Русі дніпровським шляхом та через Карпати, а в 988 р. стало офіційною державною релігією²⁰.

Подальше його поширення в межах усієї східнослов'янської ойкумени слід сприймати як ще одну ідеологічну ланку в етнічному розвитку цієї спільноти. А будівництво в першій половині — середині XI ст., тобто майже одночасно, Софійських соборів у Києві, Новгороді і Полоцьку є свідченням того, що ствердження нової релігії в різних районах Київської Русі князівська верхівка проводила послідовно.

Звичайно, на початкових етапах поширення християнських ідей не всі неофіти одразу ставали щирими послідовниками нового віровчення — це трапилося пізніше, після глобальної катастрофи XIII ст., коли загибель держави почала сприйматись як божя кара за гріхи земні. До того ж існують незаперечні факти про відданих язичників перших століть II тис. н. е. Також не слід забувати й про численних «двоєвірців», серед котрих переважали (в кількісному відношенні) представники нижчих соціальних прошарків*.

Закінчуючи огляд матеріалів про існування давньоруської народності, звернемо увагу на наявність у багатьох писемних джерелах XI—XII ст. мотивів єдності Русі. Це «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Пам'ять і похвала Володимиру» Іакова Мниха, «Слово о полку Ігоревім». Та й у «Слові о погібелі Руської землі», написаному в XIII ст., координати країни охоплюють усю східноєвропейську територію — від Карпат до Волги, від північних морів до Лісостепу. Не можна не згадати і про використання протягом усього давньоруського, а точніше києво-руського, періоду єдиних юридичних норм, що були викладені в «Руській Правді».

Але, знову повертаючись до проблеми двох культур у суспільстві Київської Русі, слід вказати на те, що всі вищенаведені факти єднання відносяться до носіїв елітарної культури, котрі й були виразниками такої єдності в межах тогочасного суспільства. Навряд чи можна хоч якось обґрунтувати належність Володимира Святославича або Ярослава Мудрого до російської чи української правлячої верхівки — обидва починали правити на східнослов'янській півночі, у Новгороді, а перейшовши на київський стіл, звершили головні свої діяння у справі зміцнення Русі. А їх батько і дід Святослав Ігоревич взагалі бажав перенести центр своєї держави з центру сучасної України — Середнього Подніпров'я. Адже саме він, як повідомляє літописець під 969 р., заявляв своїй матері княгині Ользі та своїм боярам: «Не любо ми єсть в Києвъ жити. Хочу жити в Переяславци, в Дунаи, яко то єсть среда земли моєи, яко ту вса благая сходятъ»²¹. Ситуація цілком нормальна для часів формування ранньофеодальних імперій, коли зовнішня експансія була одним з головних факторів становлення державної території.

Ще більш ускладнилася ситуація в цьому відношенні в пізніші часи існування Київської держави. Ось лише кілька прикладів: Володимир Мономах займав ростовський, смоленський, володимир-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а вже потім київський столи; його син Мстислав Великий — новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівські столи. Показово є доля іншого сина Володимира Мономаха Юрія Долгорукого, який був князем ростово-суздальським чотири рази, переяславським двічі, горідецько-остерським один раз, київським — тричі. У столиці Русі всі троє й були поховані. При цьому не слід забувати, що пересування по країні проходило разом з численним оточенням.

В той же час участь широких народних мас в інтеграційних процесах була ще незначною. Важко уявити, щоб селяни-смерди, котрі проживали під Галичем та Курськом, не говорячи вже про жителів сільської місцевості на Волині і Новгородщині, мали високе усвідомлення своєї єдності. Їх «світ» був більш конкретним і реальним для тієї епохи і займав набагато менші простори. Це в першу чергу зумовлювалося системою контактів у кінці I — на початку II тис. н. е. для переважної більшості тогочасного люду. Тому слід погодитися з думкою, що в середньовічні часи (особливо на першому етапі того історичного періоду) досить значна частина населення була безетнічною²².

Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна спільність існувала на рівні носіїв елітарної культури й слабо усвідомлювалася рядовим населенням, в першу чергу кількісно переважаючим сільським людом, дозволяє, на наш погляд, більш логічно реконструювати механізм подальшої появи на історичній арені росіян, українців та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східноєвропейського слов'янсь-

кого населення після навали орд Батия в XIII ст., коли їх держава загинула. Відстоювання твердження про міцні й всесторонні зв'язки по горизонталі та вертикалі, як у IX—XIII ст., так і в більш пізні часи, не дозволяє обгрунтовано вказати на причини, що призвели до такого швидкого розділення східних слов'ян на три гілки і формування сучасних народів.

Тож, враховуючи сьогодишню ситуацію з «перетягуванням канату» в питанні давньоруської спадщини, доцільним буде привести висловлювання визначного українського історика М. С. Грушевського: «Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козащину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовладдя, козацького демократизму»²³.

Це ствердження, висловлене ще на початку нинішнього століття, необхідно враховувати при розробці сучасних історичних концепцій. Головними в цьому плані, на наш погляд, повинні стати кілька основних положень, а саме: «Руська земля» у вузькому значенні цього терміну, тобто територія Середнього Подніпров'я, була центром країни, яку ми зараз називаємо «Київська Русь»; південноруські, нині українські, землі розвивалися більш швидкими темпами порівняно з іншими районами східнослов'янської ойкумени внаслідок свого географічного положення, багатства природних ресурсів та наявного демографічного потенціалу; князі з династії Рюриковичів та їх феодальне оточення були основним об'єднуючим фактором на Русі, а народні маси в цьому процесі тоді відігравали ще досить пасивну роль; говорити про українців, росіян чи білорусів у IX—XIII ст. зарано — вони ними себе тоді не усвідомлювали, називались «русами», «руси́нами», «руси́чами». Тому спроби «віддати» давньоруську спадщину лише одному з цих сучасних народів, котрі в цілому сформувалися й самоусвідомили себе в сучасних назвах у пізніші часи, є науково некоректним. Якщо ж залишатися на старих позиціях незмінності в процесах формування та розвитку етносів, то актуальна історична проблема, що має важливе значення і для сьогодишніх міждержавних відносин, замість свого вирішення переходить до розряду безперспективних.

Вищепроведений огляд деяких актуальних проблем у дослідженні Київської Русі вказує на перспективність подальших зусиль у розробці цього наукового напрямку, де ще не розставлені всі крапки над «і» і де майбутні комплексні роботи спеціалістів різних дисциплін обов'язково дадуть нові цікаві й важливі історичні результати.

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Ипатьевская летопись. — М. — Т. 2. — Стовб. 17.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.—Л., 1950. — С. 22, 24, 26, 28.

³ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 45.

⁴ Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990. — С. 141.

⁵ Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. — К., 1992. — С. 37.

⁶ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 52.

⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стовб. 22, 37.

⁸ Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории. — М., 1984. — С. 39.

⁹ Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 208.

¹⁰ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 77, 160, 174.

¹¹ Болышаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока. — М., 1984; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989; Куза А. В. Малые города Древней Руси. — М., 1989; Service E. R. Origins of the State and Civilization. — New-York, 1975.

- ¹² Семенова Л. А. Особенности феодализма в Египте // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982.
- ¹³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стоб. 295.
- ¹⁴ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 233.
- ¹⁵ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — М., 1986. — С. 60.
- ¹⁶ Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернівці, 1992; Моця А. П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Славянская археология. 1990. Раннесредневековый город и его округа. — М., 1995; та інші.
- ¹⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1989. — С. 178.
- ¹⁸ Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. — М., 1981. — С. 24; Он же. Очерки теории этноса. — М., 1983. — С. 276, 287 — 288; Он же. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М., 1987. — С. 22.
- ¹⁹ Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С. 24, 33; Шнирельман В. А. Классообразование и дифференциация культуры // Этнографические исследования развития культуры. — М., 1985. — С. 64—65, 108—109; Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки. — Вопросы истории. — 1991. — № 2—3. — С. 28; та інші.
- ²⁰ Моця О. П. Населення південноруських земель IX—XIII ст. — Київська Академія євробізнесу. — 1993. — С. 74—93.
- * До двовір'я можуть бути віднесені такі явища: одночасне звернення до християнських та нехристиянських надприродних персонажів, а також інші форми змішування різних релігійних елементів; використання християнами елементів язичницької обрядовості й фразеології; присвоєння персонажам християнської міфології якостей язичницьких нижчих та вищих божеств; звернення до язичницьких персонажів і мотивів у християнському середовищі. З церковної точки зору до двовір'я належать не лише синкретизм християнства та слов'янського язичництва, а й змішення з християнством елементів інших релігій. Див: Чернецов А. В. Двоеверие. Значение и проблемы, перспективы изучения // Истоки русской культуры (археология и лингвистика). — М., 1993. — С. 72—75.
- ²¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стоб. 55.
- ²² Козлов В. И. Динамика численности народов. — М., 1969. — С. 62—64.
- ²³ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 112.

Олександр Петрович Моця — доктор історичних наук, зав. відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, спеціаліст з археології та історії епохи Київської Русі. Автор 130 наукових праць.

А. О. Гурбик (Київ)

Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст.

Дослідження проблем, пов'язаних з історією підготовки, проведення та наслідків аграрної реформи (складовою частиною якої була волочна поміра) на українських землях в XVI ст., є важливим науковим завданням. Актуальність теми зумовлена необхідністю не лише переосмислення загальних оцінок реформи, але і висвітлення, зокрема, особливостей проведення волочної поміри в Україні.

Лише побіжний огляд літератури з даної проблематики свідчить, що остання не була позбавлена уваги дослідників. Аграрним перетворенням XVI ст. у Великому князівстві Литовському, Руському, Жомойтському* і Королівстві Польському (з 1569 р. — Речі Посполитій) за півтора століття було присвячено немало наукових праць. Вже перші студії польських дослідників середини XIX ст. (Т. Чацького, І. Ярошевича, Ф. Пекосінського та ін.)¹ поклали початок нагромадженню фактичного матеріалу щодо визначення розмірів волочних наділів. Було з'ясовано, що волока великокнязівських земель ВКЛРЖ була створена на основі польського лану.